

**«ԱԶԳ» ԱՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ԽՄԲԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ
ՍՏՓԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄՆԱՑՈՒԿՆԵՐԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ
XIX ԴԱՐԻ ՎԵՐՁԵՐԻՆ – XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲՆԵՐԻՆ**

ՈԱՖԻԿ ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ

XIX դարի երկրորդ կեսին և XX դարի սկզբին կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման հետևանքով Հայաստանում արագորեն քայքայվում էր նահապետական գյուղը: Չնայած դրան՝ վերապրուկային ձևով դեռևս շարունակում էին հարատևել նախնադարյան համայնական կարգերին բնորոշ բազմաթիվ համայնական հասարակական կառույցների մնացուկներ, այդ թվում նաև «ազգ» արենակցական խումբը, որը ազգագրության մեջ հայտնի է **պատրոնհիմիա** անվանումով: Պատրոնհիմիայի գոյությունը Կովկասի ժողովուրդների շրջանում հայտնաբերել է ականավոր կովկասագետ-ազգագրագետ Մ. Կոսվենը՝ բնութագրելով այն որպես նահապետական տոհմային կարգերին հատուկ և դասակարգային հասարակարգում գյուղական բնակչության մեջ մասամբ պահպանված հնագույն հասարակական ձև: Այդ ձևը նահապետական մեծ ընտանիքի բաժանման հետևանքով կազմված և միմյանց միջև տնտեսական, հասարակական ու գաղափարական միասնությունը տարբեր չափով պահպանած ազգակից մեծ կամ փոքր ընտանիքների խումբ է¹: Սոցիալական այս ինստիտուտի գործելակերպի վերաբերյալ ակնարկներ են պահպանվել հայ մատենագրության մեջ, իսկ դաշտային ազգագրական նյութեր են գրառել Ե. Լալայանը², Ս. Մովսիսյանը (Բենսե)³, Գ. Հալաջյանը⁴, Ե. Կարապետյանը⁵, Վ. Պետոյանը⁶, Ստ. Լիսիցյանը⁷ և ուրիշներ: Հիմնախնդրի մասնագիտական ուսումնասիրությամբ զբաղվել են Խ. Սամուելյանը⁸, Վ. Բդոյանը⁹, Է. Կարապետյանը¹⁰ և այլք, ինչպես նաև

¹ Տե՛ս Մ. Օ. Կոսվեն, Կովկասի ժողովուրդների պատրոնհիմիան, «Պատմաբանասիրական հանդես», № 1, 1963, էջ 93, **Նույնի՝** Семейная община и патронимия, М., 1963, էջ 92, **Նույնի՝** История и этнография Кавказа, М., 1965, էջ 32-43 և այլն:

² Տե՛ս Ե. Լալայան, Ջավախք, Երկեր, հ. 1, Եր., 1983, **Նույնի՝** Վարանդա, Երկեր, հ. 2, Եր., 1988, **Նույնի՝** Բորչալուի գավառ, Երկեր, հ. 3, Եր., 2004 և այլն:

³ Տե՛ս Բենսե (Ս. Մովսիսյան), Հարք կամ Բուլանդխ գավառ, «Ազգագրական հանդես» (այսուհետ՝ ԱՀ), գ. Ե, Թիֆլիս, 1889:

⁴ Տե՛ս Գ. Հալաջյան, Դերսիմի հայերի ազգագրությունը, «Հայ ազգագրություն և բանախոսություն» (այսուհետ՝ ՀԱԲ), հ. 5, Եր., 1973:

⁵ Տե՛ս Ե. Կարապետյան, Սասուն (Ազգագրական նյութեր), Եր., 1963:

⁶ Տե՛ս Վ. Պետոյան, Սասնա ազգագրությունը, Եր., 1965:

⁷ Տե՛ս Ստ. Լիսիցյան, Ջանգեզուրի հայերը, Եր., 1969, **Նույնի՝** Լեռնային Ղարաբաղի հայերը, ՀԱԲ, հ. 12, Եր., 1981:

⁸ Տե՛ս Խ. Սամուելյան, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հ. 1-3, Եր., 1931-1941:

⁹ Տե՛ս Վ. Բդոյան, Кровнородственный “азг” и родственные отношения у армян // “Советская этнография”, 1952, № 1, **Նույնի՝** Հայ ազգագրություն (համառոտ ուրվագիծ), Եր., 1974:

¹⁰ Տե՛ս Карпетян Э. Родственная группа “азг” у армян. Ер., 1966.

տողերիս հեղինակը¹¹:

Ինչպես երևում է միջնադարում և XIX-XX դարերում գրառված նյութերից, Հայաստանում ազգակից ընտանիքները գտնվել են հասարակական, տարածքային և տնտեսական կապվածության մեջ, որն, անշուշտ, պայմանավորված էր գոյության պատմաքաղաքական, աշխարհագրական, բնակչության և տնտեսավարման հանգամանքներով:

Գրավոր աղբյուրները և ազգագրական նյութերը փաստում են, որ XX դարի սկզբներին հայ գյուղական իրականության մեջ զարգացած դրացիական հարաբերությունների համակարգում դեռևս կենսունակ էր «ազգ» արենակցական խումբը, որն իր կազմում ունեցել է արական գծով մի քանի սերունդ՝ ազգի հիմնադիր նախահորից վարընթաց և հորիզոնական ճյուղավորումներով:

XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին «ազգը» հայերի կենցաղում շարունակում էր որպես միասնության տարրերի պահպանմամբ բնութագրվող առավել լայն հասարակական միավորում: Ազգը՝ որպես սոցիալական կառույց, առաջացել է տոհմային հասարակության վերջին շրջանում, նրա քայքայման փուլում, երբ գերդաստանները տրոհվում էին մեծ, հետագայում առավել փոքր անհատական ընտանիքների:

Սկզբնական շրջանում ազգը կարող էր կազմվել բացառապես գերդաստաններից, ավելի ուշ շրջանում՝ և՛ գերդաստանական, և՛ փոքր ընտանիքներից: Ուրեմն՝ ազգը մեծ կամ փոքր ընտանիքների խումբ էր, որ կազմավորվել էր գերդաստանի ընդլայնման, հատվածավորման, տրոհման հետևանքով: Ազգը իր կազմում ունեցել է 3-4-ից մինչև 100, գուցե և ավելի ընտանիք: Արենակցականից բացի, ազգը ձեռք է բերել նաև հոգևոր ազգակցություն, ինչպես օրինակ՝ քավորությունը, երդումնախաբերությունը, երդումնաքույրությունը, որդեգրությունը և այլն, որոնք բացառել են **էնդոգամ**՝ ազգի ներսում ամուսնությունը:

Ազգակից ընտանիքները երկար դարեր միմյանց հետ պահպանել են հասարակական, գաղափարական, տարածքային, տնտեսական միասնության տարրեր և կրել են ընդհանուր անվանում՝ հիմնականում հիմնադիր նահապետի անվամբ: Ազգի միասնության տարրերից առավել կայունը գաղափարական ընդհանրությունն էր, որը շատ ավելի երկար է հարատևել, քան ազգի բնորոշ մյուս գծերը՝ տարածքային միասնությունը, փոխօգնությունը, արտադրական-տնտեսական ընդհանրությունը և այլն: Գաղափարական ընդհանրությունը առաջին հերթին արտահայտվել է մեկ ընդհանուր նախահոր նկատմամբ հիշողությունը ճանաչելով, իսկ ազգի անվանումը շատ հաճախ կապված է եղել նախահոր մասնագիտության անվան հետ:

¹¹ Տե՛ս **Ռ. Նահապետյան**, Նյութական փոխօգնության ձևերի մնացուկները աղձնիքահայության ազգակցական խմբերի մեջ XIX դարում և XX դարի սկզբներին, «Երևանի համալսարան» գիտական լրատու, 1977, թիվ 2, **Նույնի**՝ Ազգակցական և համայնքային փոխօգնության ձևերի վերապրուկները աղձնիքահայության մեջ (XIX դարի երկրորդ կես – XX դարի սկիզբ), «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1979, թիվ 1, **Նույնի**՝ «Ազգ» արենակցական համակարգը հայոց մեջ, «Ակունք» գիտական հոդվածների ժողովածու, ԵՊՀ Իջևանի մասնաճյուղ, Եր., 2011, թիվ 2, **Նույնի**՝ Ազգատոհմի տարածքային միասնության դրսևորումները հայոց մեջ (ըստ XIX-XX դդ. ազգագրական նյութերի), նույն տեղում, 2011, թիվ 3:

Հայերի մեջ «ազգ» եզրույթը գործածվել է բազմազան իմաստներով. իբրև բույսերի և կենդանիների տեսակներ, իբրև սեռեր տարանջատող խմբեր, իբրև նախարարություն, իբրև էթնիկ հանրույթ՝ ժողովուրդ, բայց առավել լայն տարածված ձևով՝ իբրև արյունակից ընտանիքների խումբ: Ազգին հոմանիշ են **դաս, ցեղ, տոհմ, ազգ ու տակ, ազգատոհմ, ազգ ու էրամ, արյուն, նաև տուն, գերդաստան, քոք ու բուս** (արմատ և ծիլ նշանակությամբ) անվանումները:

Նշենք, որ նույն ուսումնասիրության մեջ «ազգ» եզրույթը գործածել ենք **արյունակիցների խումբ** իմաստով:

Ազգը՝ որպես առավել լայն արենակցական կապերով կապված խումբ, բաժանվում է ճյուղերի: Ճյուղն ազգից ավելի նեղ ընտանեկան-ազգակցական խումբ է: Այն ազգի հիմնադիր նախնու մի քանի որդիների ճյուղավորությունն է: Յուրաքանչյուր ճյուղ իր հերթին բաժանվում է ավելի նեղ ազգակցական խմբերի՝ եղբայրների և հորեղբայրների և նրանց որդիների ընտանիքների: Այս խումբը բարբառներում նշվում է **«բիժոնք», «ապերանք», «ապանք», «ամիանք», «հոխպրտանք», «հոպարանք», «հապկա ճժեր»** և այլն:

Հայոց մեջ ազգանունները առաջացել են երեք սկզբունքով. 1) ազգի հիմնադրի, 2) բնակավայրի, 3) տոհմական արհեստների անվանումներով: Ըստ մասնագիտության ազգանունները գերազանցապես առաջացել են Արևմտյան Հայաստանում, մինչդեռ արևելահայ իրականության մեջ, ուր բնատնտեսության պայմաններում հայերի հիմնական զբաղմունքը եղել է հողագործությունը, ազգանունները հիմնականում առաջացել են ազգի հիմնադրի անունից և ավելի ուշ շրջանում:

Գոյություն ունեն մասնականում առաջացած ազգանուններ, երբ մոռացության է մատնվել ազգի հիմնադրի անունը և հիշվել են նրա ֆիզիկական տվյալների, շնորհքի, խելացիության, նաև վարքի և այլ հատկանիշների հետ կապված մականունները: Հայ իրականության մեջ գոյություն ունեն նաև կանանց անվանումով ազգանուններ՝ պայմանավորված ազգի նահապետի կնոջ խիզախությամբ, գեղանիությամբ, խելացիությամբ, բժշկագիտական հմտություններով, վարք ու բարքով և այլ հանգամանքով:

Ժամանակակից ազգանունները ուշ երևույթ են և առաջացել են XVII-XVIII դարերում՝ շուկայական հարաբերությունների ձևավորման շրջանում: Ազգի ընտանիքներին մատնանշելու համար ազգանվան հիմքին (հիմնադրի անվանմանը կամ մասնագիտությանը) հավելել են **անք, եանք, ենք, ենց, եց, ոնք, ոնց, ունի, ունց**, հետագայում ավելի տարածված՝ **յան, յանց** ձևերը, որոնք ցույց են տալիս պատկանելություն: Ժամանակակից ազգանունը թեև բոլոր ազգակցական խմբերի համար սովորական ձև է, բայց բանավոր խոսքի մեջ մարդիկ երբեմն իրար դիմում կամ անվանում են հին ձևերով՝ Նահապետենք, Մարտիրոսանք, Մուրադենք և այլն: «Յանց»-ով վերջացող ազգանունները բնորոշ են Ռուսաստանի հայերին, «ունց»-ով ազգանունները՝ Չանգեզուրի և Ղարաբաղի հայությանը: Ժամանակակից ազգանունները Հայաստանում համատարած շրջանառության մեջ դրվեցին հիմնականում XX դարի 20-ական թթ.՝ խորհրդային կարգերի հաստատումից ի վեր:

XIX դ. վերջերին և XX դ. սկզբներին ազգի տնտեսական վաղեմի ընդ-

հանրության վերապրուկները դրսևորվում էին հիմնականում հողօգտագործման և հողատիրության բնույթի, արտադրության թանկ միջոցներից օգտվելու, ինչպես նաև ազգովի փոխօգնության կարգի մեջ:

Հայոց պատմության վաղ շրջանում, երբ գյուղացիներն օգտագործել են հողաբաժանմամբ իրենց բաժին ընկած հողակտորը, թեև հողաբաժնի միավորը եղել է առանձին ընտանիքը, այդուհանդերձ համայնքը հողը բաժանել է ոչ թե առանձին ընտանիքների, այլ ընտանիքների խումբ կազմող թաղերի միջև, և միայն թաղի ներսում է վարելահողը բաժանվել ընտանիքներին: Նման թաղերը կազմել են հողամշակության ընկերակցություններ՝ «**համկալ**» կամ «**սաբան**» (գութան) անվանումներով¹²: Վարելահողերի բաշխման այս կարգի մեջ ընտանիքը հանդես է եկել ոչ թե իբրև ամբողջ համայնքի հողի, այլ համաթաղային հողամասի բաժնետեր, իսկ թաղը դեռևս XIX դարավերջին հայկական շատ բնակավայրերում բացառապես ներառում էր «ազգ» արենակցական խումբը կամ ազգատոհմը:

Վարելահողերի բաշխման միավորներ հանդիսացող թաղերը դեռևս անցյալ դարի սկզբներին գրեթե համընկնում էին ազգակցական թաղերին և բնորոշվում արտադրական ընդհանրության տարրերի պահպանմամբ: Առանձին դեպքերում, հազվադեպ բացառությամբ տվյալ թաղի համար առանձնացված վարելահողը մշակվել է ընտանիքների խմբի կողմից համատեղ, և ապա կատարվել բերքի բաշխում՝ առկա անձերի թվին համապատասխան: Այս համակարգը ակնառու էր խոպան, ճահճոտ և հատկապես անտառահատմամբ ձեռք բերված հողահանդակների համատեղ օգտագործման դեպքում, որը, սովորաբար, ազգակից ընտանիքների միջև բաժանման ենթակա չէր: Ազգակից ընտանիքների խմբի կողմից վարելահողերի համատեղ օգտագործման կարգի մեջ դրսևորվում էին «ազգի» տնտեսական ընդհանրության մնացուկային շատ տարրեր:

Համայնքը և առանձին համայնականները խորապես գիտակցում էին, որ յուրաքանչյուր 2-3 տարին մեկ անգամ հողերի բաժանումն ու վերաբաժանումը աննպատակահարմար է, որովհետև այդ կարգը գյուղացուն չէր շահագրգռում իրեն հատկացված հողակտորի վրա մեծ աշխատանք կատարելու, նյութական միջոցներ ներդնելու և այլն: Այս էր հիմնական պատճառը, որ համայնքն իր անդամներին հողը բաժանում էր ավելի երկար ժամանակով, որով գյուղացին ավելի լավ էր մշակում այն, բայց այս ձևով բաշխված հողն աստիճանաբար դառնում էր մշակողի ժառանգական տիրույթը: Բացի այդ, համայնքը, համայնաժողովն առանձին գերդաստանների և նույնիսկ առանձին համայնականների սեփականություն էր ճանաչում անձնական աշխատանքով և սեփական միջոցներով մշակված հողահանդակները, այգիները, տնամերձ հողերը: Ցանկապատված հողակտորը բաժանքի ենթակա էր դառնում, եթե այն մշակելու համար մեծ միջոցներ և շատ աշխատանք չէր գործադրվել: Այդուհանդերձ, համայնքի իրավասության տակ գտնվող վարելահողերն ու արոտավայրերը դիտվում էին որպես համայնքային հողի անկապտելի մաս, անկախ այն հանգամանքից, թե տվյալ դեպքում ովքեր էին օգտագործում դրանք:

¹² Տե՛ս **Егизаров С. Л.** Исследование по истории учреждений в Закавказье. Ч. I. Сельская община. Казань, 1889, էջ 62, **Карапетян Э.**, նշվ. աշխ., էջ 120:

Անցյալ դարասկզբին դեռևս նկատելի էր սերնդեսերունդ փոխանցվող պապենական հողի, ինչպես նաև շարժական ու անշարժ գույքի՝ անկախ անձերի թվից, եղբայրական ընտանիքների միջև վիճակահանությամբ բաժանման՝ **ախպերաբաժնի** սկզբունքը, որը, վկայված լինելով միջնադարյան օրենսգրքերում, համարվում էր ազգի կոլեկտիվ սեփականության իրավունքի վաղեմի սովորույթի մնացուկային դրսևորում: Բացառություն էր կազմում գնմամբ ձեռք բերված հողը, որն անցնում էր միայն այդ հողը ձեռք բերողի ժառանգներին: Համազգի հողամասերը չէին կարող վաճառվել առանց «ազգի» յուրաքանչյուր անդամի համաձայնության, քանզի նույնիսկ ամենահեռավոր անդամն ուներ հողի գնման նախապատվության իրավունք: Մարած ծխերի հողը ախպերաբաժնի սկզբունքով բաժանվում էր «ազգի» անդամների միջև՝ ըստ մերձավորության աստիճանի:

Գերդաստանների տրոհման ժամանակ վարելահողերը, ողջ անշարժ ունեցվածքը վիճակահանությամբ հավասարաչափ բաժանվում էին եղբայրների միջև: Այս դեպքում Արևմտյան Հայաստանում բաժանված հողը միաժամանակ գյուղի ռեսի և համայնքի ժողովի կողմից **թափու** էր արվում անհատական ընտանիքների վրա, որը վավերացվում էր **կոչնագրով**՝ հողահարկի չափը որոշելու համար¹³: Անշարժ գույքի և հատկապես պապենական հողի սեփականատեր կարող էին լինել առաջին հերթին արական սեռի ներկայացուցիչները: Իսկ շարժական ունեցվածքը՝ հացահատիկը, այլ մթերքներ, կահ-կարասին, անկողնային պարագաները, հագուստը, աշխատանքի գործիքները, դրամը և այլն, բաժանվում էր և՛ որդիների, և՛ դուստրերի թվին համապատասխան: Արու զավակներից զուրկ ընտանիքը, եթե անգամ ուներ մի քանի աղջիկ, համարվում էր անհեռանկար մարող ընտանիք, ուստի նման դեպքում իշխանությունները Արևմտյան Հայաստանում հողը թափու էին անում այլոց վրա, որոնք այն փրկագնում էին պետությունից:

Թափուն¹⁴ հողի սեփականության պայմանագիր էր: Թափու ձեռք բերողն իրավունք ուներ օգտվելու հողամասից ոչ միայն ցմահ, այլև ժառանգաբար: Ավելին, նա կարող էր բաժանել այն իր հարազատների և որդիների միջև, բայց արու զավակներ և արյունակից ազգականներ չունենալու դեպքում հողը պետականացվում էր: 1873 թ. սուլթանը կարգադրել էր անցկացնել թափուների ստուգում:

Թափուի մեջ նշվում էր հողամասը ստացողի անունն ու ազգանունը, հողամասի սահմաններն ու չափերը, արժեքը, ձեռքբերման եղանակը (արդյոք այն ժառանգված է, գնված, նվիրված, գրավ է տրված, թե՞ տրվում է վաղեմության իրավունքով): Այնուհետև թափուի մեջ նշվում էր այն գումարը, որը ստացողը մուծում էր պետական դրամարկը: Թափուն

¹³ 1867 թ. հրապարակվեց հողային մի օրենք, որով գյուղացիներին պարտադրվեց ձևակերպել տալ իրենց հողահանդակները թափուով, այսինքն՝ փրկագնել դրանք, վճարելով տարեկան եկամտի 15 տոկոսը: Թուրքական կառավարությունը հաճախ անցկացնում էր թափուների ստուգում: Գերդաստանի նահապետի մահվանից հետո թափուն փոխանցվում էր բաժանվող ընտանիքներին (տես՝ **Ռ. Նահապետյան**, Աղձնիքահայերի ընտանիքը և ընտանեկան ծխակարգը (XIX դ. երկրորդ կես - XX դ. սկիզբ), Պատմաազգագրական ուսումնասիրություն, Եր., 2004, էջ 75):

¹⁴ Տես՝ **Ա. Համբարյան**, Ազրարային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում (1856-1914), Եր., 1965, էջ 51-52:

հանձնվում էր ակտով, որը համապատասխան համարի տակ պահվում էր մեջլիսի (զավառական գրասենյակ) գործերում¹⁵:

Աղջիկը կարող էր անշարժ գույքի ժառանգորդ համարվել միայն այն դեպքում, երբ հաշմանդամ էր և ծնողագուրկ, կամ ընտանիքի միակ զավակն էր և ամուսնացած էր տնփեսայության իրավունքով նույն ազգի հեռավոր անդամի հետ: Ամուսնու մահից հետո միայն նրա անշարժ ու շարժական գույքի սեփականատեր կարող էր դառնալ կինը: Այս հարցի վերաբերյալ խոսվում է Գոշի «Դատաստանագրքում», որտեղ ասվում է, որ եթե հանգուցյալը չունի ոչ որդիներ, ոչ դուստրեր և ոչ էլ եղբայր, ապա ունեցվածքը փոխանցվում է նրա հորեղբորը, եթե սա էլ չկա, ապա ժառանգորդ կարող է լինել հայրական գծով նրա որևէ հարազատ, միայն ոչ մայրական գծով (հոդված 62)¹⁶: Դժվար չէ նկատել, որ հայ միջնադարյան օրենսգրքի համաձայն՝ անշարժ գույքը նախ և առաջ փոխանցվում էր որդիներին և կամ արական գծով մյուս հարազատներին: Ըստ Մխիթար Գոշի՝ ժառանգորդների շրջանակը սահմանափակվել է չորրորդ սերնդով, որի մասին հստակորեն խոսվում է նաև Սմբատ Գունդստաբլի «Դատաստանագրքում», որտեղ նշվում է՝ եթե չկան որդիներ ու դուստրեր և, բնականաբար, նրանցից ծնված թոռներ, ապա ժառանգությունը փոխանցվում էր եղբորը և նրա որդիներին մինչև չորրորդ պորտը: Եվ եթե սա էլ չէր լինում, ապա ունեցվածքն անցնում էր հորեղբորը և նրա որդիներին մինչև չորրորդ սերունդը լրանալը¹⁷: Ունեցվածքից բաժին էր հատկացվում նաև հաշմանդամ քույրերին, որոնք գտնվում էին եղբոր խնամքի տակ: Եթե կին ժառանգորդն ամուսնանում էր այլազու հետ, զրկվում էր հողի ժառանգման իրավունքից: Իսկ եթե այրի կինը ամուսնանում էր իր հանգուցյալ ամուսնու մերձավորներից մեկի հետ, պահպանում էր իր սեփականության իրավունքները նաև անշարժ գույքի (հողի, բնակարանի և այլն) նկատմամբ: Ամուսնության այս ձևը ազգագրության մեջ հայտնի է լևիրատ (տեգրամուսնություն) անվամբ, որն իր արմատներով գալիս է ամուսնության վաղ ձևերից: Լևիրատի դեպքում այրին շարունակում էր մնալ գույքի իրավատեր: Ամուսնության այս ձևը հեռավոր ազգականների շրջանակներում թույլատ-

¹⁵ 1972 թ. Աշնակ գյուղում Տավորիկի Յոսնուտ գյուղից այստեղ հաստատված 86-ամյա բանասաց Պճուկ Կիրակոսյանը հաղորդեց, որ եթե ընտանիքում արու ժառանգորդ չլիներ, պետական մարմինների կողմից հողը թափու չէր արվում: Իրենց ազգատոհմի հիմնադիր Յոպելը 6 տղա ուներ, որոնք բոլորն էլ վախճանվում են տիֆ հիվանդությունից: Նրանցից 4-ը ամուսնացած էին, որոնց կանայք հղի էին: Յոպելը հողի ետ վերցնելը կանխելու համար հարկադրված հղի հարսին տանում է զավառական կենտրոն՝ Բողկանք՝ մի կոչված պաշտոնյային (զավառապետ) ցույց տալու հարսի հղիությունը: Ըստ բանասացի՝ եթե ընտանիքում հարյուր աղջիկ էլ լիներ, արու զավակ չլիներ, ընտանիքը հողի սեփականատեր չէր համարվի: Վեց զավակների կորուստ կրած Յոպելը վշտից կծկված նստում է ջրում թարս ձևով՝ բռնելով ջրում պոչից, իսկ հղի հարսն էլ ջրում գլխից քաշելով ներկայանում են միմյան: Այս տեսարանը զարմանք է պատճառում շրջապատին: Յոպելը հարցմանը պատասխանում է. «Ասու բախտը մեզնից դառավ, 6 տղեք մեզեն գնացին, ասուն գիառք, ունին 4 հարս փորով, հալբաթ մը տղեմ աստված կիրա»: Միրը փոխում է վճիռը՝ հողի տնօրինումը թողնում է ընտանիքին՝ մինչև հարսների ծննդաբերությունը և արու զավակ ունենալը: Հարսներից երկուսը տղա են ունենում, ուստի պահպանվում է Յոպելի գերդաստանի հողային սեփականությունը, (տես **Ռ. Նահապետյան**, Դաշտային ազգագրական նյութեր (այսուհետև՝ ԴԱՆ), տ. 3, 1972, գ. Աշնակ):

¹⁶ Տես **Մխիթար Գոշ**, Գիրք Դատաստանի, Եր., 1975, գլ. Գ, էջ 33-34:

¹⁷ Տես **Սմբատ Գունդստաբլ**, Դատաստանագիրք, Եր., 1958, էջ 118:

րելի էր նաև եկեղեցու կողմից¹⁸, որի նպատակն էր չմասնատել, պահպանել ազգի ընդհանուր ունեցվածքը: Պարսիկները, գիտենալով, որ հայոց սովորույթով գոյություն է ունեցել հողի ու գույքի ազգանդամի ժառանգման իրավունք, ձգտել են ահաբեկման միջոցով օգտվել դրանից: Առաքել Դավրիժեցու վկայությամբ՝ ոմն պարսիկ, գրպարտությամբ դիմելով մի հայի, ասում է. «Ազգական քո եմ, ամենայն ինչ և ստացուածք քո ինձ հասանի՝ տուր ինձ»¹⁹: Նրանք օրենք էին դարձրել պարսկացած հայի սեփականությունը խլել նրա ազգականներից: Այդ ապօրինությունը տարածում էին նույնիսկ կրոնափոխվածների մեռած ազգականների վրա՝ սրանց գույքը հափշտակելու համար: «Բռնի ամուսնությամբ հայուհուն մահմեդականացնելուց հետո, – գրում է Ս. Երևանցին, – ոմն պարսիկ դիմում է դատարան և պահանջում, որ կնոջ հայրական այգուց բաժին ստանա, իսկ պորտաբույծ մի այլ պարսիկ քանաքեռցի Միքայել Եպիսկոպոսին սուտ ազգական է ձևանում և պահանջում, որ նա իր այգին ու գույքը թողնի իրեն: Եպիսկոպոսին քարշ տալով նախապես կաշառած շեյխի մոտ՝ պարսիկը գրավոր փաստաթղթով դառնում է նրա ազգակիցը: Երևանի խանը, իհարկե, բեկանելով այս ապօրինի որոշումը՝ պատժում է շեյխին, բայց կարևորն այստեղ հայկական ազգատոհմի օրենքներն են, որոնցից օգտվում էին անօրեն տիրապետողները»²⁰:

Ըստ Ե. Լալայանի՝ Բորչալու (Լոռի) գավառում մինչև XIX դարի վերջերը դեռևս պահպանվում էին պապենական ազգովի հողամշակման ձևերը, թեպետ այդ հողը կարող էր բաժանված լինել ազգի ընտանիքների միջև, սակայն մշակվում էր համատեղ, բոլորի կողմից: Մինչև խորհրդայնացումն ըստ էության պահպանվեց ազգապատկան հողային սեփականության ձևը: Եթե ինչ-որ մեկը փորձեր խախտել հողային սահմանը, ազգի բոլոր անդամների իրավունքն էր շտկելու, լուծելու ծագած խնդիրը²¹: Ավելին, եթե նույնիսկ գերդաստանը բաժանված էր առանձին ընտանիքների, նախկինում ողջ գերդաստանին պատկանող վաճառված կամ այլ ճանապարհով օտարված այս կամ այն կալվածքը ենթակա էր հետ գնման, եթե մերձավոր ազգականներից որևէ մեկը համաձայն չէր օտարման այդ գործարքին: Գր. Տաթևացին այս կապակցությամբ գրում է. «Եւ որ կամի զհայրենիս աղքատին յետ գնել՝ պիտոյ է՝ նախ, որ լինի ազգական նմա, զի օտարն ոչ կարէ գնել»²²:

Վանական որևէ հաստատության նվիրաբերած կալվածքներն ազգականների հետագա միջամտությունից զերծ պահելու նպատակով նվիրաբերական արձանագրությունների մեջ հաճախ շեշտում էին այն հանգամանքը, որ ազգականներից և ոչ մեկը իրավունք չունի երբևէ վեճ բացելու տվյալ նվիրաբերության առթիվ. համարձակվողների հասցեին անեծքի

¹⁸ Տե՛ս **Սելիք-Թանգյան**, Հայոց եկեղեցական իրավունք, հ. Ա., Շուշի, 1903, էջ 348, **Խ. Սամուելյան**, Մայրական իրավունքը, ԱՅ, 1908, գ. 18, № 2, էջ 88-89:

¹⁹ **Ա. Դավրիժեցի**, Պատմություն, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Վարազ Առաքելյանի, Եր., 1988, էջ 63:

²⁰ **Վ. Բղոյան**, Հայ ազգագրություն, էջ 157:

²¹ Տե՛ս **Ե. Լալայան**, Բորչալուի գավառ, էջ 152-156:

²² **Գրիգոր Տաթևացի**, Գիրք քարոզութեան, որ կոչի ձմռան հատոր, Կ.Պոլիս, 1740, էջ 86:

սարսռազդու խոսքեր էին ասվում: Օրինակ, 1489 թվականին ոմն Դավիթ երեց Արտամետի Կռնկեց սուրբ Աստվածածնի վանքին նվիրաբերել էր իր ողջ ունեցվածքը՝ անշարժ ու շարժական կալվածքներ: Այս մասին շարադրված հիշատակարանի վերջում Դավիթ երեցը գրանցել է այսպիսի տողեր. «Ով որ հակառակ է յետ իմ անցման, կամ դավէ անէ, կամ դալապ անէ մազի մի չափ, թե ազգ է, թե աղբոր զարմ է, թէ հորեղբոր զարմ է, դավէ և տալապ անէ, եկեղեցոյ ֆարգիանդէն հանէ և ցուէ, նա զանէժքն օձին և զԿայենին, զՅուդային և զՆեռան առցե, ամէն»²³: Ունեցվածքը դառնում էր ընդհանուր համայնական սեփականություն այն դեպքում, երբ նրա տերը վախճանվում էր առանց ժառանգների և ազգականների ունենալու:

Քանի որ հողի օտարում կարող էր կատարվել միայն ազգի ներսում, ուստի այդ հանգամանքը հնարավորություն էր ընձեռնում ունևոր ազգակիցներին աստիճանաբար հողը կենտրոնացնելու իրենց ձեռքում և շահագործելու արյունակիցների աշխատանքը:

Ազգի ներսում որք լինելիս նրա բաժին հողը ժամանակավորապես անցնում էր նրա հորեղբորը կամ մերձավոր խնամակալ ընտանիքին: Որքը չափահաս դառնալիս համարվում էր իր հայրական ունեցվածքի սեփականատեր: Այս և նման բոլոր հարցերը լուծվում էին սովորութային իրավունքով:

Ըստ սովորութային իրավունքի նորմերի՝ ընտանիքի բաժանման ժամանակ ամբողջ շարժական և անշարժ գույքը «ախպերաբաժին» սկզբունքով ենթակա էր բաժանման: Ջրադացներն ու ձիթհանները ևս բաժանվում էին «ախպերաբաժին»՝ հավասար սկզբունքով, բայց դա ավելի շատ մտովի բաժանում էր, քան իրական: Եթե դրանք պատկանելիս են եղել ազգի հիմնադրին, ապա կարող էին օգտագործվել ազգովի՝ համատեղ: Արտադրության նշված միջոցների ընդհանուր օգտագործման բաժանված եղբայրների ընտանիքների միջև գույքային կապ էր պահպանվում, ժամանակի ընթացքում այդ խումբն ընդարձակվում էր, և արտադրության հիշյալ միջոցներն օգտագործվում էին ամբողջ ազգի կողմից: Որոշ գյուղերում պահպանված ջրադացներից ու ձիթհաններից համազգի օգտվելու սկզբունքը հին ծագում ուներ. այդ են վկայում տվյալ միջոցներից հավասարապես օգտվելու երբեմնի սովորույթը, վարձու աշխատողներին բնամթերքով վարձատրելը, ինչպես և այդ միջոցներից միայն սպառողական նպատակներով օգտվելու սովորույթը: Ջրադացներն ու ձիթհանները ևս կրում էին համազգի անվանումներ: Ազգակից ընտանիքները ջրադացներն ու ձիթհանները շահագործում էին կան «ազգի» մեջ մտնող ընտանիքների կողմից հերթով օգտագործելով և արդյունքը հավասարապես կիսելով, կան էլ ջրադացպան էին վարձում. եկամտի 1/3-ը նրանն էր, իսկ մնացած 2/3-ը հավասարապես բաժանվում էր փայտեր ընտանիքների միջև: Այլ դեպքերում ջրադացպանի վարձը շաբաթվա մեկ օրվա համար վերցրած ալրաբաժինն էր: Վարձը 20 կոտ աղալիս մեկ կոտ այլուրն էր, կամ մեկ կոտից (16 կգ) մեկ **աուձը**²⁴ (800 գ): Ջրադացը, ձիթհանը և դինգը նորոգում էին համատեղ: Ամենուրեք ազգի և հարևանների օգտագործման տակ էին դրվում աղքատները, որոնք փոխարինում էին սանդերին՝ կորկոտ ծեծելու, աղ մանրացնելու համար: Ազգի մեջ

²³ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. № 5537, էջ 298ա:

²⁴ Տես ԴԱՆ, տ. 3, էջ 7-8:

երբ մի ընտանիք երկանք էր ունենում, նրանից լիովին օգտվում էին նաև ազգականներն ու հարևանները: Ազգականներից մեկի ցուլը և խոյը առանց վարձատրության օգտագործվում էին նաև ազգի բոլոր ընտանիքների կովերի ու մաքիների բեղմնավորման համար:

Եթե գերդաստանը բաժանքից առաջ ունենում էր խոպան տարածքներից կամ քարքարուտից հարդարված հողահանդակ, որը որակով գիջում էր մյուս հողահանդակներին, ապա բաժանքի դեպքում այն թողնվում էր ընդհանուր օգտագործման և մշակվում համընդհանուր ուժերով: Եթե բաժանված կողմերը բավարար քանակի լծկան չէին ունենում, ապա եղածները թողնվում էին ընդհանուր օգտագործման այնքան ժամանակ, մինչև բոլորին ապահովելին քաշող ուժով:

Ազգի ընտանիքների միջև ընդհանուր էր խոտհարքը, որն իր փոքր տարածքի պատճառով ընտանիքների միջև չէր բաժանվում: Որքան էլ հետագայում աճել են նոր ընտանիքներ, այդ խոտհարքը միշտ մնացել է ընդհանուր: Քաղը կատարվում էր ընդհանուր ուժերով, և արդյունքը վիճակահանությամբ բաժանվում էր հավասար չափով: Ստ. Լիսիցյանը նշում է, որ Յալիձորից տեղափոխված Մելիք-Փարսաղանյանները Բեխ գյուղը հիմնադրելիս շարունակում էին համատեղ շահագործել Յալիձորի պղնձահանքերը, և նրանից ստացված եկամուտը բաշխվում էր ազգակից ընտանիքների միջև²⁵:

Մեր դաշտային ազգագրական նյութերի հավաստմամբ՝ Սասունում ազգի ընդհանուր սեփականությունն էին կազմում նաև ամառանոցային բնակավայրերի մերձակա արոտավայրերը և անասնակեր թավի անտառատարածքները, անտառահատմամբ և հրկիզմամբ ձեռք բերված հողակտորները, որոնք ենթակա չէին բաժանման, առանձնացման, այլ օգտագործվում էին համատեղ, ազգովի: Այստեղ հունձը ևս կատարվում էր ընդհանուր ուժերով, և արդյունքը վիճակահանությամբ բաժանվում էր ընտանիքներին: Բաժանքից հետո հարևանությամբ ապրող մերձավոր ազգակից ընտանիքները մեկը մյուսի տնից առանց զգուշացնելու կարող էին վերցնել անհրաժեշտ գործիքը, իրը, մյուսը ու գործածել: Դա այնքան սովորական բան էր, որ կարծես գործիքը, իրը կամ մյուսն ընդհանուրի սեփականությունը լիներ: «Մեկ օր կշեռք էր հարկավորվում, մյուս օրը՝ մաղ կամ հարմար աման, պարապ էշ, ձի..., հազար ու մի այսպիսի դեպքերում փոքր ընտանիքն ավելի և ավելի հաճախ կարիք էր ունենում հարևանի օժանդակության: Ամոթ էր մերժել և չտալ խնդրածը: Միայն սնահավատությունն էր թելադրում այդ փոխառությունը սահմանափակել որոշ արգելքներով, օրինակ՝ երկուշաբթի կշեռքը փոխ չէին տալիս, հուն կաթը վերցնելիս պիտի ածուխ ձգեին և այլն:

XIX դարի երկրորդ կեսին [Զանգեզուրում – Ռ. Ն.] ընդհանուր գործածության մեջ մտավ թեյը, երբ հյուր ընդունելիս ամեն մեկը պարծենում էր, որ կարող է մեծարել տաք և քաղցր թեյով, և որովհետև հարևանության մեջ ինքնառաջ ունենում էր մեկ կամ երկու ընտանիք, ուստի այն շրջում էր մեկ հյուրատնից մյուսը: Ամեն մեկը շատ լավ գիտեր, թե ինչ ունի հարևա-

²⁵ Տե՛ս Ստ. Լիսիցյան, Զանգեզուրի հայերը, էջ 229:

ըը, նրա իրերից և անասունից որն է ազատ...»²⁶:

Ազգի ներսում արտադրության գործիքների համատեղ օգտագործման սովորույթը պահպանվել էր նույնիսկ մինչև XX դարի կեսերը: Ուրագ, կացին, գերանդի, եղան, սայլ, մինչև անգամ եզներ միմյանց փոխ էին տալիս առանց վարձի ակնկալության: Նույնը վերաբերում էր նաև կարասիքին՝ պղինձ, տաշտ, ամանեղեն, անկողին, կարպետ և այլն: Նահապետական կենցաղավարության մեջ տիրող փոխադարձ օգնության այս սովորույթները դարձել էին գոյատևման, մաքառման անհրաժեշտ պայմաններ, առանց որի հայ բնակչության արտադրական կյանքի կազմակերպումն անհնարին կլիներ:

Ազգի ընդհանուր սեփականությանը բնորոշ էին նաև անասունների ականջներին, ճակատներին, ազդրերին արվող տոհմական նշանները²⁷: Ազգն ուներ արվող նշանաձևեր, որոնք ավանդվում էին հնից: Դրանք ծագել են մի սկզբնական նշանից: Սմբակավոր կենդանիների համար եղել է երկաթից պատրաստված դաղմա, որը կամ տվյալ ընտանիքի մեծի անվան սկզբնատառն էր և կամ որևէ խորհրդանիշ: Կրակի վրա շիկացնելով՝ դրանով դաղում էին ձիու դուռնի, էշի և ջորու ազդրը: Դնչի վրա մայր ընտանիքի նշանն էր մեկ ուղիղ գիծը, որքան ընտանիքների այն բաժանվեր, այնքան գծիկներ կավելանային, բայց ըստ ավագության սկզբունքի: Ազգի ընտանիքները շահագրգռված են եղել պահպանելու նրա նշանները՝ որպես երբեմնի ընդհանուր սեփականության առհավատչյա: Իսկ ազգի անդամները որտեղ էլ տեսնեին ազգականի տավարը կամ ոչխարը, տեր էին կանգնում, որովհետև ազգի անդամի սեփականությունը բարոյապես իրենցն էին համարում: Երբեմն էլ տոհմական նշաններ էին ներկվում, խազվում կամ փորագրվում տների պատերին, իսկ այդպիսի նշանների առկայությունը որևէ իրի, արհեստագործական արտադրանքի, ապրանքի վրա ցույց էր տալիս վերջինիս պատկանելությունը տոհմանդամ ընտանիքին: Այդպես ծագեցին արհեստագործ վարպետների նշանները, որոնք դարեր շարունակ անփոփոխ կրում էին նույն տոհմի ներկայացուցիչները: Միջնադարի հայկական շինությունների պատերին պահպանվել են վարպետների մեծ թվով նշաններ, որոնց մի մասը նույնությամբ առկա է նաև Վանի թագավորության շրջանում²⁸: Տոհմական նշանները տարածված էին նաև միջնադարյան Հայաստանի շինարարական գործի, հատկապես քանդակագործության բնագավառներում²⁹:

Ազգի տնտեսական ընդհանրությունը դրսևորվել է նաև արոտավայրերը համատեղ օգտագործելու ձևի մեջ, երևույթ, որը թերևս պայմանավորված էր անասնապահական տնտեսության յուրահատուկ բնույթով. ազգի ընտանիքների միասնության, ազգովի ինքնապաշտպանության ապահով-

²⁶ Նույն տեղում, էջ 232:

²⁷ Տե՛ս ԴԱՆ, տ. 4, 1971, գ. Աշնակ, տ. 6, 1972, գ. Իրինդ, տ. 7-8, 1972, գ. Իրինդ, Կաքավաձոր, Շղարշիկ, տ. 9, 1973, գ. Ուջան, Լեռնարոտ, Ավան և այլն:

²⁸ Տե՛ս Гельб И. Е. Опыт изучения письма. М., 1982, էջ 45, նաև՝ Ա. Մովսիսյան, Նախամաշտոցյան Հայաստանի գրային համակարգերը, Եր., 2003, էջ 45-46:

²⁹ Տե՛ս Ատ. Մնացականյան, Միջնադարյան Հայաստանի շինարարական գործի կազմակերպման մի քանի հարցեր և քարագործ վարպետների նշանագրերը, «ԴԲՀ», 1958, թիվ 3, էջ 101, 104:

ման, օտար, այլէթնիկ տարրերի հարձակումներին և թալանին դիմագրավելու նպատակով: Անասնապահությունը երկրագործության համեմատությամբ լինելով տնտեսության ոչ առաջատար բնագավառ՝ պահպանել է կազմակերպման ավելի պարզունակ ձևեր, որոնք իրենց հերթին կարիք են զգացել այդ տնտեսությունը վարելու ընդունակ մեծ կոլեկտիվների:

Արոտավայրերը և վարելահողերը կրում էին համազգի անվանումներ: Եթե մի արոտատեղ օգտագործում էին մի քանի ազգեր, ապա հստակորեն սահմանագծվում էին այդ ժամանակավոր ազգովի բնակավայրերի սահմանները: Բացի վերը նշվածից, ազգը համատեղ էր օգտագործում նաև գոմահանդ-ծմեռանոցները, որոնք գյուղացիներն ընկալում էին որպես ազգի սեփականություն: Լեռնային շրջանների շատ գյուղերում այդ գոմահանդերը վերածվում էին ազգաթաղերի, իսկ դրանք էլ, ժամանակի ընթացքում, գյուղական թաղի և նույնիսկ առանձին գյուղի:

Հասարակության սոցիալական շերտավորման և գույքային անհավասարության առաջացման պայմաններում, երբ արոտավայրերը վարձակալման եղանակով անցնում էին առանձին ընտանիքների տնօրինությանը, աղքատ ընտանիքները անուղղակի շահագործվում էին արոտավայրի տիրոջ կողմից, բայց այդ երևույթը քողարկվում էր ազգովի հարաբերություններով և միաձուլվում համազգի փոխօգնության ձևերին:

XIX դարի վերջերին գույքային շերտավորման խորացման հետևանքով արտադրության միջոցներից համազգի օգտվելու սկզբունքը սկսել էր խաթարվել: Տնտեսապես զորեղացած ընտանիքները աստիճանաբար կուտակում էին «մեծ հարստություն», այդ թվում և՛ ազգակից ընտանիքներից արտադրության մեծարժեք միջոցների հետզման ճանապարհով: Հիմնականում դրանք հետ էին գնվում երկու-երեք եղբայրների կողմից: Վաճառքը կարող էր կատարվել միայն «ազգի» բոլոր անդամների համաձայնության դեպքում: Խստորեն պահպանվում էր գնման առաջնությունն ազգի անդամին վերապահելու իրավունքը:

Կոլեկտիվ սեփականության և ընտանեկան միասնության երբեմնի սկզբունքները հիմնականում վեր էին ածվել գաղափարական կապերի: Սակայն գերդաստանների քայքայման և փոքր ընտանիքների ավելացման հետ, քանի դեռ շարունակում էին պարզունակ մնալ արտադրության միջոցները և աշխատող ձեռքերի պակաս էր զգացվում, աստիճանաբար առաջին պլան էր մղվում ազգատոհմի տնտեսական նեցուկ լինելու գործունը: Այսինքն՝ բավարար քանակությամբ լծկան, գործիքներ և աշխատող ձեռքեր չունենալով երկրագործական եռուն աշխատանքների շրջանում և աշխատատար այլ զբաղմունքների դեպքում, ազգակիցները հաճախ դիմում էին միմյանց օգնությանը:

XX դարասկզբին արդեն կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման հետևանքով ազգի մեջ մտնող ընտանիքները մեծապես անհատականացել էին, երևույթ, որով ազգերի միասնությունը խստորեն թուլանում էր: Ընդհանուր վարելահող, արոտատեղ, շարժական և անշարժ գույք գրեթե չէր հիշատակվում: Ազգի ընդհանուր սեփականությունը հանդիսացող երբեմնի ձիթահանքը, ջրաղացը և արտադրական այլ կառույցներ կորցրել էին սեփականության ազգովի համատեղ օգտագործման ի-

րավունքը և դարձել էին ընտանիքներից մեկի կամ երկուսի անձեռնմխելի սեփականությունը:

РАФИК НААПЕТЯН – *Остаточные проявления общей собственности кровнородственной группы ("азг") в конце XIX – начале XX веков.* – В промышленно-хозяйственной жизни армян существенную роль играла принадлежность к семейным кланам, тесно связанным общностью экономических интересов, их деловое сотрудничество. В конце XIX – начале XX вв. еще давали себя знать пережитки прежней экономической сплоченности родов. Они проявлялись в землевладении и землепользовании наследственной собственностью, совместной эксплуатации дорогостоящих средств производства: водяных мельниц, маслобоен, плугов, прялок, крупных медных сосудов и т.д.

В Западной Армении вследствие чужеземного ига и военно-феодалных порядков в родственных и общественных отношениях сохранились остатки родовых обычаев.

RAFIK NAHAPETYAN – *The Manifestations of the Remains of Common Property of the Kindred Group "Azg" at the End of XIX and at the Beginning of XX Centuries.* – Common economic interests and industrial cooperation of the families of the dynasty have played a significant role in the economic-industrial life of Armenia. At the end of XIX century and at the beginning of the XX century still continued to survive the remains of former economic unity. They were expressed by joint use of valuable production resources of hereditary property of land and landownership, such as mills, plough, churn, copper boiler, and so on in form of mutual benefit and mutual assistance.

In Armenian reality, particularly in Western Armenia, remains of some tribal habits were preserved in consanguineous and community relations because of foreign ignoble yoke and military and feudal social system. Working collectivism, traditional forms of mutual assistance, the social habits of joint decisions, the forms of using some means of production, common ownership of land were the most typical aspects of the nation and community relations.

The article presents the forms of their expression and the role of having a strong community.